

Світлана Андрєєва

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРЕКЛАДАЧІВ КОЛЕГІЇ
ІНОЗЕМНИХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ПІВДЕННИХ КОРДОНАХ
ЗАПОРІЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ В ЧАСИ
НОВОЇ СІЧІ**

В даному дослідженні розглянуто діяльність перекладачів Колегії іноземних справ, що перебували з 1754 р. на Микитиному, південному форпості Запорізьких Вольностей. Їх завданнями були видача закордонних паспортів та забезпечення перекладу сполучень між Кошем, Кримським ханством, ногайськими ордами, османською адміністраціями. Діяльність російських перекладачів була складовою контролю з боку Російської імперії прикордонного режиму та обмеження запорізько-кримських зв'язків.

Ключові слова: *Нова Запорізька Січ, Кримське ханство, ногайські орди, Російська імперія, Османська імперія, кордон, взаємовідносини, Колегія іноземних справ.*

В данном исследовании рассмотрена деятельность переводчиков Коллегии иностранных дел, находившихся с 1754 г. на Никитином, южном форпосте Запорожских Вольностей. Их функциями были выдача заграничных паспортов и обеспечение перевода соединений между Кошем, Крымским ханством, ногайскими ордами, османскими администрациями. Деятельность русских переводчиков была составной контроля со стороны Российской империи пограничного режима и ограничения запорожско-крымских связей.

Ключевые слова: *Новая Запорожская Сечь, Крымское ханство, ногайские орды. Российская империя, Османская империя, граница, взаимоотношения, Коллегия иностранных дел.*

In this study it has viewed the activity of College of Foreign Affairs' translators since 1754, who had been in Mykytyno, southern outpost of Zaporozhian Liberties. Their objectives were to issue passports and entertaining connections between the Kish, the Crimean Khanate, Nogai hordes and the Ottoman authorities. The activity of Russian translators was the part of control the border regime by the Russian Empire and restrictions of the Zaporozhian—Crimean relations.

Keywords: the Zaporozhian (New) Sich, the Crimean Khanate, Nogai Hordes, the Russian Empire, the Osman Empire, frontier, relationships, the College of Foreign Affairs.

Геополітичне положення Запорожжя на межі турецько-татарських володінь та на перехресті торгівельних шляхів, жваві запорозько-татарські торгівельні контакти і військові конфлікти, значна мобільність населення зумовили аморфність і «прозорість» традиційних запорозько-татарських кордонів. В часи Нової Січі (1734–1775 рр.), коли Російська та певною мірою Османська імперії намагалися поширити на територію Південної України свій адміністративний вплив відповідно з моделями, застосовуваними у відносинах Росії та Війська Запорозького, а також Кримського ханства з ногайськими ордами, виявляється тенденція до впровадження усталеної прикордонної служби, контрольованого пропускнуго режиму та регламентації прикордонних контактів.

Відносини між підданцями Туреччини та Росії протягом 1739–1768 рр. регулював Белградський трактат 1739 р., на виконання статей якого були спрямовані в регіоні Північного Причорномор'я зовнішньополітичні зусилля Криму і Запорожжя. Дипломатична діяльність Запорожжя та Кримського ханства проходила в межах відведеної компетенції та з дозволу і під контролем протекторів — відповідно Російської та Османської імперій. Водночас автономний політичний статус та міжнародна діяльність Січі, що виявлялася у взаєминах з польською прикордонною адміністрацією, Кримським ханством та окремими ногайськими ордами, турецькими Очаковом, Хотиним, Аккерманом тощо, дозволяли Кошу реалізовувати власні зовнішньополітичні інтереси, організувати господарське життя та вирішувати конфлікти на південному прикордонні.

В цьому плані велике значення мало містечко Микитине (зараз територія м. Нікополь Дніпропетровської обл.) як найпівденніший прикордонний форпост, де за часів Нової Січі, крім запорозької команди та місцевих мешканців, перебували російська воєнна команда та карантин, виконували різноманітні функціональні обов'язки російські перекладачі з Колегії іноземних справ. Останнім відводився в основному контроль над дипломатичним листуванням Коша з Кримом та за виїжджаючими до Криму з Січі або через Січ, що займало не останнє місце в комплексі заходів російської центральної влади, спрямованих на обмеження зовнішньополітичних аспектів запорозької автономії.

Різнманітна діяльність російських перекладачів в Микитиному відбилася в чисельних публікаціях джерел з історії Нової Січі — академічному виданні Архіву Коша Нової Запорозької Січі¹; підбірці документів з запорозького архіву у праці А. Скальковського², документальній збірці Д. Яворницького³. Значне коло матеріалів Київської губернської канцелярії, безпосереднього начальства Запорожжя у прикордонних справах, введено в науковий обіг А. Андрієвським⁴

та М. Тищенком⁵. Безпосередньо діяльність представників Колегії іноземних справ представлена в публікаціях документальних комплексів колезького архіву⁶. Звіти та проекти перекладачів про розвиток торгівельних відносин Причорномор'я давно стали підґрунтям для вивчення реалій і перспектив російсько-турецької торгівлі XVIII ст. та внутрішньої історії Нової Січі⁷.

Однак в цілому порушена нами проблема в науковій літературі висвітлена фрагментарно, вона не становила предмету окремого дослідження в комплексі всіх напрямів роботи російських перекладачів в умовах запорозько-татарського прикордоння. Відмітимо нашу ранню студію, в якій зроблено спробу встановлення повного списку та хронології перебування російських перекладачів в Микитиному⁸, та статті І. Синяка, що розкривають основні напрями діяльності та функціональні обов'язки запорозьких товмачів, військових товмачів та перекладачів, в тому числі і в зв'язку із роботою російських перекладачів⁹. Метою даного дослідження є аналіз загального соціокультурного та вузьковідомчого контекстів діяльності перекладачів Колегії іноземних справ, виявлення всього спектру їх професійних та особистих інтересів на Запорожжі. Ключовим у виявленні сутності їх праці є, на нашу думку, розуміння її як феномену, що виник за умови посередництва в запорозько-татарських взаєминах.

Основа дослідження, крім опублікованих матеріалів, склали Архів Коша Нової Запорозької Січі та архівні зібрання, фондоутворювачами яких стали основні відомства Російської імперії (Сенат та сенатські установи, Військова колегія, Колегія іноземних справ тощо).

При Київській губернській канцелярії за наказом Колегії іноземних справ (КІС) з 1723 р. було впроваджено штат товмачів (перекладачів) для зв'язку із російськими резидентами в Стамбулі. Їх набирали переважно з козаків, які звільнилися з полону і знали мови¹⁰. Надалі в разі потреби до Київської губернської канцелярії з КІС командували колезьких перекладачів.

Поява російських перекладачів в Микитиному пов'язана з наказом Колегії іноземних справ від 31 липня 1753 р. про заборону підданцям імперії, в тому числі і запорожцям, виїжджати в Крим та турецькі провінції без білетів, виданих російськими установами. Відповідно, для оформлення цих білетів Київська губернська канцелярія 27 жовтня 1754 р. відкомандувала на Микитинську заставу перекладача Колегії іноземних справ Федора Семенова¹¹. Він був знавцем східних мов, а також грецької¹².

Ф. Семенов в Микитиному перебував з листопада 1754 — у 1755 рр. для видачі закордонних білетів для проїзду по Дніпру і Бугу. В спеціальних паспортах турецькою чітко прописувалося, з чим і куди їхала особа. Це стосувалося всіх виїжджаючих та повертаючихся з території Османської імперії купців, промисловиків, подорожуючих¹³. Навіть запорожцям-розвідникам належало виписувати такі паспорти¹⁴. Запорожці, однак, уникали брати «печатные билеты» і їздили за звичаєм на промисли з паспортами від Коша. Також попервах не хотіли визнавати нові паспорти і татари¹⁵. Тому зрозуміло, що особа посадовця не викликала симпатій у запорожців, які ретельно слідкували за

збільшенням російської присутності в регіоні і намагалися приховувати реальний стан справ на Січі.

Найголовніше, з появою російського перекладача в Микитиному змінився механізм контролю за кореспонденцією Коша з південними сусідами. Раніше передбачалося, що листи татарської сторони нерозпечатаними будуть відправлятися з Січі в Київ, там перекладатися і з відповідними рекомендаціями повертатися на Січ. На основі отриманих рекомендацій Кіш вже давав відповіді. Для вирішення складних питань ці листи разом з рапортами київських генерал-губернаторів відправлялися до Петербурга, і вже звідти відповідали безпосередньо в Крим, або таки через Кіш. Для прискорення справ перекладачі надсилалися з Києва до Кременчука, а потім і на Січ (саме в Микитине). Після перекладу в Микитиному оригінали також поверталися в Кіш, а завірені копії надсилалися в Київ. Це повинно було забезпечити прискорене вирішення прикордонних проблем¹⁶.

Також разом із І. Синяком зазначимо, що російські перекладачі в Микитиному, крім перекладу кореспонденції російською, в окремих випадках на місці робили і зворотній переклад¹⁷.

Ф. Семенов постачав в Київську губернську канцелярію відомості про обсяги, асортимент та шляхи запорозької торгівлі з Кримом та турецькими областями, транзитної та двосторонньої¹⁸. Однак, запорожці намагалися приховувати від російських посадовців інформацію, та і місцем постійного перебування Ф. Семенова було Микитине, а не Січ. Так, обурення запорожців викликав поданий 1755 р. Ф. Семеновим план будівництва в Микитиному пристані для морських кораблів, а згодом митниці та карантину. Вони справедливо передбачали зменшення прибутків Війська¹⁹.

Діяльність представників української політичної еміграції — братів Мировичів, Нахимовського та інших — завжди була під увагою різних імперських структур, але останні кілька років про них було мало відомостей²⁰. Навесні 1755 р., відправлений в Крим в інших справах, Ф. Семенов сповіщав київського віце-губернатора І. Костюріна, що в Бахчисараї перебувають «мазепинці» (йдеться конкретно про Ф. Мировича та Ф. Нахимовського, які тоді знаходилися в Криму). Начебто, вони мають зв'язки з поляками, поляки засилають своїх агітаторів на Січ, а в цілому планується схилити Запорожжя в кримську протекцію²¹.

Ф. Семенов вказував, що інформацію про емігрантів серед запорожців поширили запорозькі товмачі, яких залучали раніше в офіційні поїздки, і тому для «сохранения таких секретов» надалі треба брати в Крим тільки київських перекладачів. Більш того, він дозволив собі робити певні політичні висновки про недостатній статус політемігрантів при ханському дворі і відсутність у Ф. Мировича та Ф. Нахимовського офіційної акредитації від Польщі. Цим спростовувалися дані інших інформаторів — «... сие дело ни что, толко сплетни запорожского толмача»²². Така подача інформації начальству могла становити загрозу для запорожців, в середовищі і серед політичної еліти яких

в часи Нової Січі продовжувала відігравати певну роль так звана «прокримська партія» (за визначенням О. Рябініна-Скляревського²³), критично налаштована щодо російського протекторату.

Не порозумівся Ф.Семенов і з кошовим, бо чітко дотримувався субординації, а за невеликі послуги очікував значних преференцій²⁴. Його обіцяли замінити і підшукували кандидатуру знавця турецької, щоб правильно заповнювати білети²⁵.

1756 р. Сенат врешті призначив в Микитине прапорщика Франца Гайдачія²⁶. Надалі Ф. Семенова зустрічаємо на посаді перекладача в складі гарнізонної канцелярії фортеці Св. Єлизавети (принаймні, є дані за 1762 р.)²⁷.

12 березня 1758 р. замість померлого Ф. Гайдачія в Микитине призначено Іллю Муратова²⁸. Він скоро стає відомим серед посадовців як знавець кримських, ногайських та турецьких справ. 1760 р. його призначено перекладачем в запорозько-татарську прикордонну комісію для розгляду взаємних скарг²⁹.

1760 р. з Києва на Січ на допомогу Муратову вирішили направити Василя Рубанова та капітана Костя Юрьєва³⁰. Кость (Костянтин) Юрьєв за рекомендацією російського резидента в Стамбулі О. Вешнякова служив перекладачем в Київській губернській канцелярії з 1745 р.³¹ І. Муратова планувалося перевести до Києва у зв'язку із виїздом до Московської контори КІС київського перекладача.

Також зустрічаємо в Архіві Коша відомості про Василя Петровича, перекладача з турецької, який отримав атестат від Коша 4 вересня 1761 р. В ньому немає точних відомостей про статус та походження особи, але зазначено, що з 1759 р. він перебував на Січі в «інтересних надобностях ... по знанню турецького языка»³². В колезьких документах така особа не значиться.

В березні 1761 р. в Микитине призначено К. Юрьєва³³. Дістався він місця нової служби лише в червні, Кіш повинен був йому «чинить всякое испоможение»³⁴. Але вже восени Кіш кілька разів скаржився в Київ, що Юрьєв не спроможний виконувати свою роботу, бо хворіє, і солевозам по кілька днів не видаються закордонні паспорти, гальмується робота комісії по розгляду запорозько-татарських претензій. В грудні кілька ханських листів Кіш змушений був відправити в Київ для перекладу³⁵.

Тоді 21 грудня 1761 р. в Микитине призначено В.Рубанова, але дістався він місця служби за кілька місяців³⁶. Знов Кіш переправляв листи для перекладу в Київ, де перекладачем був Олександр Равич³⁷. У вересні того ж року виявилася нестача бланків білетів (для закордонних паспортів), і Рубанов змушений був підлаштовувати вже використані для заповнення від'їжджаючим. Затримка великої партії бланків (1000) штук була провиною кошового³⁸.

В. Рубанов мав певні труднощі з перекладом арабських слів³⁹, а також ногайських і татарських⁴⁰. Перекладач просив в Коші зробити спеціальний «гаман» і обгортати листи в «клеенку», щоб вони в дорозі не пошкоджувалися від води, бо йому важко їх читати⁴¹.

1761 р. І. Муратову запропоновано повернутися на Січ, хоча він вже отримав призначення до Астрахані і став до роботи⁴². І. Муратов вирушив за новим призначенням, а наприкінці 1762 р. В. Рубанова переведено до Києва. Але в Микитине знов було переведено Ф. Семенова.

Останній постійно хворів, байдикував і чинив утиски запорожцям і всім подорожуючим. Переклади він робив невчасно і взагалі радив кошовому відсилати їх в Київ⁴³. 21 липня 1764 р. в Кіш було подано скаргу від проїжджаючих купців на Ф. Семенова, що він бере з кожного воза по 10 коп. і в разі несплати затримує в карантині⁴⁴. Тому Кіш просив під свою відповідальність взагалі ліквідувати практику видачі закордонних паспортів і перебування перекладачів в Микитиному, так як це завдає тільки шкоду торгівлі, а прикордонних конфліктів з татарами менше не стало⁴⁵.

Натомість Колегія іноземних справ запропонувала підшукати перекладача із запорожців. В грудні 1764 р. за рекомендацією Коша призначено замість померлого Ф. Семенова козака Андрія Дмитрієва (Костянтинова; Кантаржія), який добре знав мови і проявив себе під час комісії для вирішення взаємних запорозько-татарських претензій; добрі рекомендації йому дали і російські комісари в комісії⁴⁶. Та А. Дмитрієв тільки заповнював паспорти, а підписував їх перебуваючий при Микитинській заставі з російської воєнної команди капітан Кривцов⁴⁷.

Щодо біографії Андрія Дмитрієва, то він походженням козак Сумського слобідського полку, на Запорозжжі займав різні посади, після повернення з Микитиноного стає перекладачем Військової канцелярії, з 1768 р. переходить на службу до Київської губернської канцелярії. Перебуваючи на російській службі, не розривав зв'язків із Запорозжжям⁴⁸.

За достойну службу отримали від Коша атестати перекладачі В. Рубанов⁴⁹, І. Муратов⁵⁰, К. Юр'єв (є згадка в анотації до Спр. 8 Архіву Коша Нової Запорозької Січі⁵¹). Ще один перекладач Колегії іноземних справ Михайло Архіпов не тільки отримав атестат, а й був зарахований козаком до одного з куренів (березень 1772 р.)⁵².

Фахові перекладачі з турецької цілеспрямовано готувалися КІС з 1740-х рр. в російській місії в Стамбулі. По завершенню підготовки вони отримували посаду «актуаріуса». Для підвищення професіоналізму їх відсиляли перекладачами на митниці. Набування досвіду перекладів російськими канцеляристами відбувалося в Київській губернській канцелярії (на думку О. Галенка, саме за допомогою козацьких консультантів та інформаторів)⁵³. Неоціненний досвід знання мов отримали російські перекладачі під час роботи на Січі, в спілкуванні з запорожцями та татарами та в консульській місії Олександра Нікіфорова в Криму (кінець 1763 — початок 1765 рр.). Так, таку «науку» пройшов В. Рубанов — він перебував перекладачем в консульській місії О. Нікіфорова в Бахчисараї 1764 р., але прохав увільнити його від обов'язків за приватними обставинами⁵⁴.

І. Муратов походив з татарських касимовських мурз, сам вивчив турецьку. Служив в Сенаті, Колегії іноземних справ перекладачем. У 1758–1760 рр.

перебував у Січі, де за роботу з закордонною агентурою отримав підвищення в чині. Потім мав особливе доручення при полковнику Юнгеру в комісії по розслідуванню запорозько-татарських претензій⁵. 1761 р. був відряджений до Астрахані і Кізляру, потім повернувся в Київську генерал-губернаторську канцелярію⁵⁶. У 1764–1767 рр. служив І. Муратов при астраханькому губернаторі, а потім знов був переведений до Києва⁵⁷.

На думку запорожців, кращим перекладачем був І. Муратов, вони кілька разів просили повернути його на Запорожжя. Але зміни в кар'єрі та оплаті праці Муратова, навпаки, відбувалися повільніше від інших перекладачів відомства, росіян за походженням, про що він неодноразово подавав «прошення»⁵⁸. Дослужився І. Муратов до колезького асесора⁵⁹.

При перебуванні в Микитиному перекладачі Колегії іноземних справ отримували жалування по 250–300 крб. на рік, а також гроші на переїзд⁶⁰.

Російські перекладачі в Микитиному безпосередньо підлягали київському генерал-губернатору, але рапортували і напряду в Колегію іноземних справ, а також російському воєнному командуванню на Україні. Всі перекладачі КІС, як і офіцери воєнних команд на Запорожжі, спостерігали і шпигували як за імовірним противником — татарами, ногайцями, турками та іншими підданцями султана та кримського хана, так і за запорожцями і малоросіянами, в цілому за ситуацією в прикордонні, мали своїх інформаторів, розпитували проїжджаючих. Нерідко вони конкурували на місці з начальниками воєнних команд. Так, І. Муратов та начальник російської воєнної команди Я. Сотніков 1760 р. довго не могли розібратися з пріоритетами, але потім спільними зусиллями розслідували питання запорозько-татарських конфліктів, хоча кожен доповідав своєму відомству (відповідно в Колегію іноземних справ та Військову колегію)⁶¹.

Російські перекладачі в Микитиному знаходилися в складних прикордонних умовах і змушені були, крім своїх основних обов'язків, перебирати на себе і непередбачені функції. Так, вони приймали скарги від потерпілих в дорозі як з татарської, так і запорозької сторони кордону, завіряли своїми підписами розписки в торгівельних справах і поверненні пограбованого, входили в зносини з запорозькою адміністрацією в місцевих справах (кошовим, шафарем і писарем Микитиноного перевозу) і татарськими прикордонними начальниками, а також в усне спілкування з подорожуючими кримськими підданцями та кочуючими ногайцями, залучалися до загальної боротьби з гайдамацтвом та пограбуваннями в регіоні тощо. Така ситуація впливала з особливих умов прикордоння і ролі в регіоні Микитиноного, великого значення перекладачів КІС у запорозько-татарських взаєминах на місці. Також мала значення і східна політична традиція ролі перекладачів (драгоманів) у вирішенні важливих політичних, господарських, адміністративних справ.

Діяльність перекладачів в Микитиному диктувалася загальною тенденцією зростання централізації та бюрократизації всього апарату управління абсолютної монархії, строгої регламентації функціональних обов'язків всіх під-

розділів управління та посад чиновників. Зовнішньополітичне відомство Російської імперії відчувало брак спеціалістів, особливо із знанням мов, але в порівнянні з іншими державними структурами його службовці мали більш високий рівень загальної підготовки⁶². Це дозволяло їм не тільки виконувати свої безпосередні обов'язки, а й звертатися до відповідних відомств імперії з проектами розвитку торгівлі, судноплавства та будівництва по Дніпру, висловлювати свої пропозиції по освоєнню запорозьких земель та розвитку регіону в цілому.

Контроль і обмеження з боку російської влади вносили чимало проблем у спілкування Січі з кримською та османською владами, в тому числі і незручності, пов'язані з перекладом документів, написаних османо-турецькою мовою. В середині XVIII ст. запорозька канцелярія втрачала досвід і кадри перекладачів та україно-турецьку двомовність часів протекторату Криму над Січчю, а російська імперська ще не мала ані того, ані іншого.

Запорозьких товмачів для виконання функцій колезьких перекладачів не залучали з принципових питань. Вони виконували переклади для діловодства Коша, обслуговували комісії по розгляду татарських скарг, супроводжували російських кур'єрів і офіційних представників київських губернаторів в Криму (причому найчастіше вони не офішували знання мов, тобто займалися розвідкою під офіційним прикриттям). Тільки найдовіреніші особи з числа запорожців виконували важливі завдання, але врешті-решт таких переманювали в російську службу.

Власне запорожці, що спілкувалися з південними сусідами, перебували в Криму в різних справах іноді роками, знали татарську та інші мови переважно на побутовому рівні. Таким чином, штучний мовний бар'єр, що російська влада поставила між запорожцями і татарами в офіційному спілкуванні, сприяв дезінтеграції запорозької і татарської спільнот.

Таким чином, діяльність перекладачів Колегії іноземних справ в Микитиному була багатогранною, включала в себе і зовнішньополітичні, і розвідувальні завдання. Вони стояли в охороні інтересів дипломатичного та воєнного укріплення Російської імперії в регіоні, спостерігали ситуацію як на прикордонні, так і на Запорожжі. Також в умовах запорозько-татарського прикордоння російські перекладачі змушені були перебирати на себе деякі адміністративні функції і ставали не тільки посередниками, а й учасниками запорозько-татарських відносин.

¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (далі — АКНЗС). — Т. 1. — К., 1998; Т. 3. — К., 2003; Т. 4. — К., 2006.

² Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.

³ *Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков: В 2-х томах. — Т. 2. — Владимир, 1903.

⁴ [Андриевский А.А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. XIV. — Одесса, 1886. — С. 283–719; Киевские толмачи (А. Андр.) // Киевская старина. — 1889. — Т. XXV. — С. 586–594 та ін.

⁵ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. — Т. 2. — К., 1928. — С. 31–48.

⁶ *Уляницький В.А.* Исторический очерк русских консульств за границей // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. — Вып. 6. — М., 1899. — С. LXXXI–CDLXXIV; *Андреева С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Вып. 7. — Запоріжжя, 2003. — С. 7–34.

⁷ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. — С. 13–14; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. — К., 1961. — С. 284 та ін.

⁸ *Андреева С.С.* Російські перекладачі в Микитиному в часи Нової Запорозької Січі // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. — Вып. 1. — Нікополь–Запоріжжя, 2005. — С. 134–138.

⁹ *Синяк І.Л.* Документообіг Коша Нової Запорозької Січі з Кримським ханством // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. — Вып. 2. — Нікополь–Дніпропетровськ, 2005. — С. 94–99; *Синяк І.* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі // Покликання: Зб. праць на пошану професора о. Юрія Мицика. — К., 2009. — С. 317–330.

¹⁰ Киевские толмачи (А. Андр.) ... — С. 586.

¹¹ АKNЗС. — Т. 3. — С. 615–619.

¹² Киевские толмачи ... — С. 593.

¹³ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. ... — С. 32–38.

¹⁴ АKNЗС. — Т. 4. — С. 21–23, 27–28, 75 та ін.

¹⁵ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. ... — С. 25–26.

¹⁶ *Андреева С.С.* Дипломатичні зносини Запорозької Нової Січі з Кримським ханством // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Вып. XXVI. — Запоріжжя, 2009. — С. 105.

¹⁷ *Синяк І.* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі ... — С. 325.

¹⁸ [Андриевский А.А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 622.

¹⁹ Там само. — С. 626–628.

²⁰ Российский государственный архив давних актов (далі — РГАДА). — Ф. 13: Дела о Малороссии. — Д. 45: О малороссиянах Иване Мировиче и Нахимовском, бежавших из России и действовавших во вред интересам ее, также об эmissаре Мустафе-аге, которого считали за Мировича. 1749–1756. — Арк. 33.

²¹ Там же. — Арк. 81 зв., 88.

- ²² [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 603.
- ²³ *Рябинін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII століття (Стаття для збірника «Полуднева Україна», 1932) // Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинін-Скляревський: матеріали к біографії. — Одесса-Київ, 2000. — С. 83–178.
- ²⁴ Див, наприклад: АKNЗС. — Т. 4. — С. 43, 457.
- ²⁵ [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 614–615.
- ²⁶ РГАДА. — Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. — Оп. 113: Описание дел Секретной экспедиции Сената. — Д. 395: Об определении переводчиком на Никитинский перевоз Франца Гайдачия. 1756.
- ²⁷ Канцелярія Новосербського корпусу // Джерела з історії Південної України. — Т. 7. — Запоріжжя, 2005. — С. 76–77.
- ²⁸ *Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков ... — С. 1843–1844.
- ²⁹ Архив внешней политики Российской империи (далі — АВПРИ). — Ф. 123: Сношения России с Крымом. — Оп. 1. 1758. — № 3; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАУК). — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3506: Донесення кошового Білицького про надіслання вказівок відносно призначення представників від Коша в комісію з едісанськими татарами; про призначення актуаріуса Никитинської застави Муратова перекладачем під час переговорів. 17 червня 1760 р. — Арк. 1.
- ³⁰ АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1760. — № 2; *Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков ... — С. 1846–1848.
- ³¹ Киевские толмачи ... — С. 593.
- ³² АKNЗС. — Т. 1. — С. 508.
- ³³ ЦДІАУК. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3720: Справа про відрядження на Никитино Юрьєва на заміну Муратову. 23 травня–27 вересня 1761 р. — Арк. 1–19.
- ³⁴ ЦДІАУК. — Ф. 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі. — Оп. 1. — Спр. 101: Дело о присилаеммих на Никитинску заставу переводчиках, 1761 году заведенное. № 13. 1761–1764 рр. — Арк. 1–4.
- ³⁵ Там само. — Арк. 6–16.
- ³⁶ Там само. — Арк. 21–22, 31, 36.
- ³⁷ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 137: Справа про торговельні та інші стосунки з Кримом. 1762–1763 рр. — Арк. 15, 31.
- ³⁸ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 26–27.
- ³⁹ [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 661.
- ⁴⁰ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 28–29; Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 67, 83–84.
- ⁴¹ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 137. — Арк. 61.
- ⁴² АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1761. — № 1–2; *Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских казаков. — Т. 2. — С. 1840–1849.
- ⁴³ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 140: Справа про прикордонні стосунки з Кримом після з'їздів комісії 1763 р. 1763–1764 рр. — Арк. 31.
- ⁴⁴ ЦДІАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 163: Листування з депутатами від Війська Запорозького в Комісії з Кримом про організацію роботи і розгляд взаємних претензій Запоріжжя і Криму. 1764 р. — Арк. 1–1зв.

- ⁴⁵ ЦДДАУК. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 30–32.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 33–36.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 37.
- ⁴⁸ *Синяк І.* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі... — С. 326–327.
- ⁴⁹ АKNЗС. — Т. 1. — С. 557–558.
- ⁵⁰ [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 664.
- ⁵¹ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713–1776. — Вид. 2-ге, доп. і випр. — К., 1994. — С. 27.
- ⁵² *Синяк І.* Товмачі та перекладачі у Війську Запорозькому доби Нової Січі... — С. 326.
- ⁵³ *Галенко О.* Про діловодні переклади з османо-турецької мови документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та проблеми їхнього археографічного опрацювання // АKNЗС. — Т. 2. — С. 24–25.
- ⁵⁴ АВПРИ. — Ф. 89: Сношения России с Турцией. — Оп. 8. — Т. II. — Спр. 1 160: Донесения Никифорова. Сентябрь–декабрь 1764 г. — Арк. 22.
- ⁵⁵ *Андрєєва С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії ... — С. 31.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1764; 1767. — № 1.
- ⁵⁸ [Андрієвський А.А]. Дела, касаючіся запорожцев, с 1715–1774 гг... — С. 663–664; *Андрєєва С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії ... — С. 31; АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1762. — № 1; 1764; 1774. — № 1.
- ⁵⁹ АВПРИ. — Ф. 123. — Оп. 1. 1778. — № 1.
- ⁶⁰ *Андрєєва С.С.* Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії ... — С. 31–32.
- ⁶¹ Российский государственный военно-исторический архив. — Ф. 20: Секретная экспедиция Военной коллегии. — Оп. 1. — Спр. 1165: Указы Сената и переписка о намерениях крымского хана напасть на запорожцев и Новую Сербию. Обращения крымского хана. 1756–1760. — Арк. 268–272.
- ⁶² *Троїцький С.М.* Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 398–406; *Турилова С.Л.* Руководство внешней политикой России // История внешней политики России. XVIII век (От Семилетней войны до войн России против Наполеона). — Вып. 4. — М., 2000. — С. 256–257.